

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ POETİK ONOMASTİKA

Aysel HƏSƏNOVA

BDU-nun Filologiya fakültəsinin "Filologiya (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı)" ixtisası üzrə II kurs tələbəsi

“Bütün Azərbaycan xalqı Nizami Gəncəvi ilə fəxr edir... O bu torpaqda yaşayıbdır, bu torpaqda yazıbdır. Onun yazdığı əsərlər bütün dünyada məşhurdur. Təsəvvür edin, 850 il bundan öncə bu qədər böyük əsərlər yaratmaq!.. Bu əsərlər təkcə şeirdən ibarət deyildir, onların hər birində böyük elm var, böyük fəlsəfə var, dahi fikirlər var. Buna görə onun əsərləri də yaşayır, özü də yaşayır”.

Heydər Əliyev

Nizami Gəncəvi – bəşəri dəyərləri tərənnüm edən şair, fəlsəfi fikirləri ilə əsrlərdir dünyanı heyran qoyan filosof, yoxsa fenomenal biliklərə malik dahi alim?

Nizami ədəbi irsi ilə tanış olan hər bir oxucunun, tədqiqatçının diqqətini cəlb edən bu məsələyə dünya elmi fikrində müxtəlif yanaşmalar vardır. Biz də böyük Nizaminin həmvətəni olmaqdan sonsuz qürur duyan bir tələbə kimi, onun “İskəndərnamə” poemasının “Şərəfnamə” hissəsində olan onomastik vahidləri tədqiq etmək istədik.

Dilçilik elminin bir qolu kimi tanınan poetik onomastika - xüsusi adların bədii-obrazlı anlamını araşdıran elm sahəsi ədəbiyyatşünaslıqla sıx əlaqəlidir: məlumdur ki, bədii mətnlərdə xüsusi adlar təsvir və ifadə vasitəsi funksiyalarını icra edərək əsərin təsir gücünün artmasına xidmət edir, müəllifin niyyətini və dünyagörüşünü özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması, xüsusilə “Şərəfnamə” hissəsi Nizami ədəbi şəxsiyyətinin aydınlaşmasında, onun zəngin dünyagörüşə malik düha kimi qiymətləndirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

“İskəndərnamə” poemasındakı onomastik vahidləri araşdırarkən ən çox diqqəti cəlb edən əlbəttə ki, antroponimlərdir. Hələ XII əsrdə, elmin məhdud dairədə inkişaf etdiyi bir zamanda dahi şəxsiyyətin möhtəşəm ədəbi nümunə yaratmaqla yanaşı, tarixi biliklərini ortaya qoyması nümunəvi addım idi. Yüksək intellekt sahibi kimi müxtəlif dövlətlərin hökmdarlarını, tanınmış simalarını təsvir edərkən Nizami həm də dövrün siyasi vəziyyətini oxucuya açmışdır. Dara, Feyləqus, Keyxosrov, Keyqubad, Kəyumərs kimi şəxsiyyətlərin vasitəsilə Nizami tarixi vərəqləyir, İskəndər-Dara münasibətlərinin fonunda İran-Yunan münasibətlərini əks etdirir.

“Dara” adının etimologiyasına nəzər yetirsək, Nizaminin bu obrazı təsadüfən seçmədiyini görürük. “Dara” – “sahib, malik olan, qüdrətli” və eyni zamanda “hökmdar” deməkdir. Demək Daranın adı onun xarakterini açılmasına xidmət edir. Həqiqətən də o, hakimiyyətini əldən vermək istəməyən qüdrətli hökmdar idi. Daranın və İskəndərin məktublarını geniş planda verməklə Nizami bir sıra dövlətlərarası məsələlərə də aydınlıq gətirmiş, həmçinin Yunanıstanda yaranan mədəniyyətin əvvəl İrana, daha sonra başqa ölkələrə keçdiyini göstərmək istəmiş və bununla da məsələyə bir tarixçi, politoloq kimi öz münasibətini bildirmişdir.

“Şərəfnamə”də 300 dəfədən çox işlənmiş İskəndər adı “igid sərkərdə, mərd döyüşçü” deməkdir. Yunan adı olan “Alexeoner”in ərəbcə formasıdır. Əsəri oxuduqca biz bu adın və obrazın boşuna seçilmədiyini, adın obrazı tamamladığını görürük.

Dara öz nəslinin nümayəndələrini sayarkən Bəhmən, Əfrasiyab kimi şəxslərin adını çəkir, bununla öyünür. Bu adların da etimologiyası maraqlıdır. Bəhmən farsca “tədbirli, ağıllı, zəkali”, Əfrasiyab “igid ər” deməkdir.

“İskəndərnamə” dedikdə ağla gələn ilk obrazlardan biri Nüşabə təkcə bu əsərdə müsbət qadın surətləri kimi seçilmir, o, həm də şairin bütün yaradıcılığında çox mühüm yer tutur. İskəndərin bir şəxs

kimi müsbət inkişafında Nüşabənin rolu danılmazdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Nüşabə farsca “dadlı su, həyat suyu, dirilik suyu” deməkdir. Şair İskəndər kimi böyük şəxsiyyətin həyata baxışında əsaslı dəyişiklik yaradan Nüşabə obrazı yaratmaqla yanaşı, bu adla əsərin sonrakı süjeti haqqında oxucuya ip ucu vermişdir.

Əsərdə antik dövrün alim və filosoflarının təqdimi xüsusi diqqəti cəlb edir. İskəndərin Ərəstu ilə birgə dövrünün tanınmış alimi Niqumaşdan dərs alması, Bəlinasın məsləhətlərinə əməl etməsi göstərilir. Ərəstu – “əla, ən yaxşı” deməkdir, yunan filosofu Aristotelin ərəb dilinə assimilyasiya edilmiş adıdır, yəni gələcəyin böyük sərkərdəsi “ən yaxşı” ilə birgə təhsil alır.

Şəxs adlarından eyni zamanda personajın müsbət səciyyələndirilməsində məharətlə istifadə olunub. Məsələn, şair eyni kökdən törənmiş "rouşəni" (ışıqlı) və Rövşənək şəxs adını ənənəvi "iştiaq" poetik fiqurunun tərkibində məsnəvi strukturunun morfoloji və semantik qatında xüsusi adı bədii təsir vasitəsi kimi böyük ustalıqla istifadə edir.

Ümumiyyətlə, “Şərəfnamə” hissəsində 80-ə qədər antroponim işlənib, məlum olduğu kimi dövrün tələblərinə görə bunların demək olar ki, hamısı ərəb-fars mənşəlidir. Əsərdəki adlar Şərq ölkələrində - Anadolu, Qafqaz, İran, Türkünstan ərazisində geniş yayılıb. Antroponimlərin bir qismi (İskəndər, Nüşabə, Toğrul, İbrahim, Rüstəm və.s) Azərbaycanda hələ də istifadə edilir, bir çoxu isə (Rövşənək, Keyqubad, Fəribərz, Kəyumərs, Pələngər, Dəval, Zöhnaka və.s) öz işləkliyini itirmiş, günümüzdə aktiv istifadədən çıxmışdır.

Nizaminin əsərə yazdığı müqəddimədən onun qədim dillərdən pəhləvi, nəsrani, yəhudi mənbələrindən bəhrələndiyini və bu dilləri bildiyini öyrənirik. O öz poemaları üçün topladığı materialları adi və geniş yayılan sadə mənbələrdən deyil, qeyd edilən qədim dillərdəki məxəzlərdən dəqiq tədqiqatlar vasitəsilə əldə etdiyini anlatmışdır. Məsələn, "İskəndənamə"də təsvir olunan bəzi hadisələrin əksini biz talmud rəvayətlərində və qədim yəhudi (ibrani) dilində olan ayrı-ayrı İskəndər haqqında anonim kitablarda görə bilirik. Şair ya bilavasitə, ya da başqa şəxslərin köməyi ilə Suriya, erməni, gürcü və digər məxəzlər ilə də tanış olmuşdur. Bu baxımdan Nizamini poliqlot şair kimi də dəyərləndirə bilirik.

“İskəndənamə” poemasında toponimlərin yerini və mövqeyini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Demək olar ki, bütün həyatı boyu Gəncədə ömür sürmüş Nizaminin əsərin “Şərəfnamə” hissəsində 100-dən çox qədər toponimdən istifadə etməsi onun geniş coğrafi biliklərə malik şəxs olmasından xəbər verir.

Nizami İskəndərin Azərbaycana gəlməsini, Nüşabə ilə görüşməsinə geniş planda təsvir edir. Nüşabə tərəfindən yaxşı qarşılanan İskəndər Xəzər dənizini səyahətə gedir, Əlibürzdən keçib Şirvana çatır.

Möcüzələr ölkəsi Hindistanın və daha sonra Çinin fəthini təsvir edərkən şair dəqiqliklə Hindistanla bağlı bir sıra məqamlardan, eləcə də Çinin möcüzələrindən danışır. Tibetin füsunkarlığını qeyd edir. Şairin Çindən bəhs edərkən adını çəkdiyi Yəğma, Xəllux, Xəta, Xötən, Səncab, Çaç, Kaşqar və sair yerlər, həmçinin hidronimlərdən Ərfəncə dənizi, Nil çayı, Rum dənizi, Zindərud gölü, Dəclə çayı, Xəzər, Yunan dənizi, Çin dənizi və onların təsviri bir daha sübut edir ki, həqiqətən də şair ensiklopedik biliklərə malik sənətkar idi.

Əsərdəki kosmonimlər Nizamini nücum elmini dərinləndirən bilən alim kimi təqdim etməyə haqq verir. İskəndərin fəthinə baxılarkən Əsəd, Həmələ, Üstarid, Covza, Ay, Zöhrə, Müştəri, Zühəl, Bəhram, Günəş kimi göy cisimlərinin təsviri, ulduzların, bürcələrin vəziyyətinin şərhli Nizaminin bu sahədə də geniş biliklərə malik olduğunu sübut edir. Əsərdən bir beytə nəzər yetirək:

Ütarid ulduza verdi qələmi,
Əlinə qələmi alar mı ümmi?

Ütarid ulduzu - köhnə astroloji təsəvvürə görə, göylərin katibi sayılır. “Ümmi” isə savadsız deməkdir. Yəni oxuyub-yazmaq bilməyən Məhəmməd peyğəmbər öz gəlişi ilə Ütarid ulduzunu savadlandırdı, işıqlandırdı. Bununla Nizami elmlərarası inteqrasiya edərək oxucunu bir daha öz intellekti ilə heyran qoyur.

Şair İskəndərin ulduzlarla fəthindən bəhs edərkən astrologiya ilə bağlı geniş bilgilərini bir neçə beytdə lakonik şəkildə, dərin məna ilə çatdırmışdır:

Ütarid və Covza qonmuş bir yerə,
Sovrda məskən etmiş Ay ilə Zöhrə.
Qövsü də Müştəri bəzəmiş gözəl,
Mizanın bürcündə oynardı Zühəl.
Altıncı xanəni tutmuşdu Bəhram,
Xidmət göstərməyə olmuşdu qulam.

Beytin açması belədir: “Bu zaman tale ulduzları öz evlərində idilər; Ütarid ulduzu Cövza bürcündə, Ay və Zöhrə Buğa bürcündə, Mərrix isə öz fərəh evi olan altıncı evdə idi. Səadətə yaxın olan belə bir tale ilə İskəndər dünyaya gəldi.” Şərq astrologiyasında hər planet üçün iki ev, daha sonra isə bir yoxuş, bir də eniş evi qeyd edilir. Öz evində və yoxuş evində planetlər müvəffəqiyyəti göstərir. Astrologiyanın təsvir edilmiş horoskopunda isə (horoskop - orta əsrlərdə münəccimlərin insan anadan olarkən onun taleyini, gələcəyini qabaqcadan söyləmək üçün tərtib etdikləri ulduzların düzülüş cədvəlidir) bütün planetlər ya öz evində və ya yoxuşunda göstərilir. Deməli, bu halət müvəffəqiyyəti, xoşbəxtliyi xəbər verir.

Nizami Gəncəvini etnoqraf kimi də səciyyələndirmək olar, belə ki şair əsərdə İskəndərin fəth etdiyi ərazilərdə yaşayan xalqları bədii lövhələrlə təsvir etmiş, adət-ənənələrindən söz açmış, bir sıra tarixi faktları ortaya qoymuşdur. “Şərəfnamə” hissəsində 25-ə qədər etnonim, məsələn, yunan, Rumlu, alanlı, rus, qıpçaq, hindli, xas, türk, tamğaclı, çaçlı və.s verilmişdir. Qıpçaqlardan bəhs edərkən burada qadınların əvvəl örtüksüz olmasını, Bəlinasın tədbiri ilə qıpçaqlarda da örtüyün adət olması təsvir edilir. Ruslar və onların sərkərdəsi Qıntaldan danışarkən “yeddi rus soyundan tərptədi ordu” deyərək Nizami o dövrdə Rusiyanın yeddi vilayətə bölündüyünü, Orta Asiya xalqlarından olan tamğaclılarda qaşlarını kaman kimi düzəltməyin adət olduğunu, çaçlıların da yaxşı kaman qayıрмаqla məşhur olduğunu vurğulamışdır.

Şair türklərdən söz açarkən qələmə aldığı misralar:

Xəzər dağından Çin suyuna qədər
Türklərlə doludur bütün bu yerlər.
Bilirəm Rumları sevməyir bir türk,
Rumlara kinləri rusdan da böyük.
Türklərin oxuyla yenə bu zaman
Qabar əskik olmaz rus ayağından,-

xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nizami bir tarixçi-etnoqraf kimi türkün yaşayış məskəni təsvir etmiş, cəsur xalq olduğunu qeyd etmişdir.

Tədqiq edilən əsərdə işlədilən ktematonimlərin də məxsusi yeri vardır. Bildiyimiz kimi, ktematonimlər dildəki mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusi əşya və predmetlərin, mətbuat, nəşriyyat və sairin adlarına deyilir və onomalogiyanın digər sahələri kimi ktematonimlərin də tarixi əhəmiyyəti var.

Əsərdə işlənən “suri-İsrafil” ifadəsini araşdırsaq, Nizaminin islam inanclarına bələd olduğunu şahidi olarıq. “Sur” haqqında Qurani-Kərimin 39-cu surəsi olan “əz-Zumər” (Zümrələr) surəsində məlumat verilir. Belə ki, “sur” mələklərdən İsrafil tərəfindən çalınacaq nurdan bir buynuzdur, qiyamət günü çalınacaq. Şair də əsərində mənzərənin dəhşət vericiliyini qiyamətə bənzədirərək bu ifadədən istifadə etmişdir.

“Dirilik suyu”na gəldikdə, İskəndərin dirilik suyunu axtarması motivi yeni olmayıb, öz kökünü qədim dini və mifoloji mətnlərdən alır. Rəvayətə görə dirilik suyu, yəni abi-həyatı ilk içən Xızır və yaxud İlyas olmuşdur. Əbədi həyat ilə bağlı bir çox rəvayətlər olsa da, bunlar qədim sivilizasiyalar və onlara bağlı bir neçə şəxsiyyət: Gilqameş, Oğuz xaqan, İskəndər ilə əlaqəlidir. Ənənəvi süjet olaraq, dirilik suyu zülmət yerdə gizlədilir, onu əldə etmək ya mümkünsüz olur, yaxud əldə edənə içmək müyəssər olmur. Eyni motivi biz “İskəndərnamə” poemasında da müşahidə edirik. Deməli Nizami həm də, qədim mifologiyaya dərinləndən bələd olan şəxsiyyətdir.

“Rux” və “şahrux” sözlərini araşdırsaq, biz Nizaminin həm də şahmat haqqında məlumatlı olduğunu və bunu poetik boyalarla əsərində işlətdiyini görürük.

Yaxşıdır hər falı xeyr işə yormağ,
"Rux"u yox, oyunda "şahrux"u vurmağ.

Şahrux - şahmat oyununda elə bir gedişdir ki, bununla eyni zamanda şah qaçırılır və fil də vurulur. Rux - şahmatda top fiqurudur. Yəni insan çətinliyə düşəndə ümitsiz olmamalı, əksinə, cəsarətlə mübarizəyə atılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatə şairin yalnız bir əsəri – “İskəndərnamə” poemasının “Şərəfnamə” hissəsi cəlb edilib. Nizami bu möhtəşəm əsərində yüksək poetik boyalarla elmin o dövr üçün məlum olan bütün sahələrinə toxunmuş, fenomenal biliyə malik şəxsiyyət kimi öz qüdrətini dünyaya göstərmişdir. Bir əsərinin bir hissəsi ilə bizi bu qədər heyretləndirən Nizami zəkası öz möhtəşəmliyi ilə hələ çox əsrlərə işıq saçaçaqdır